

ALEXEI V. NESTERUK

LUMINA DE LA RĂSĂRIT

**Teologie, știință și tradiție ortodoxă
răsăriteană**

Traducere de Evagrina Dîrțu și Irina Scurtu

Editura **BASILICA**
a Patriarhiei Române

Editura Universității
„A.I. Cuza” din Iași

Editura Universității
din București

București - 2017

Cuprins

Cuvânt înainte.....	5
Prefață	15
 Capitolul 1	
Introducere.....	19
Ortodoxie și știință: o experiență aparte.....	19
 Capitolul 2	
Teologia patristică și științele naturii: scurt istoric	33
Introducere	33
Contextul istoric	35
Apologetii și filosofia religioasă greacă	39
Știința și filosofia împreună-lucrătoare în adevăr.....	41
Credința – condiție a cunoașterii	43
Interpretarea naturii	46
Legile naturii.....	48
Transfigurarea naturii.....	50
De la uniformitate în natură la Logosul lui Dumnezeu:	
Sfântul Atanasie.....	52
Sf. Maxim Mărturisitorul despre <i>logoi</i> -i creației	56
Desprinderea de natură și dragostea pentru natură.....	60
Biserica latină și științele naturii.....	61
Fer. Augustin de Hipona și științele naturii.....	64
Știința ca slujitoare a teologiei la Fer. Augustin	67
Rațiunile seminale și legea naturală la Fer. Augustin.....	70
Diferența dintre perspectiva greacă și perspectiva latină asupra naturii și științei.....	75
 Capitolul 3	
Ce deosebește teologia de toate științele:	
perspectiva patristică <i>versus</i> accepțiunea modernă	83
Teologia ca experiență a lui Dumnezeu:	
perspectiva patristică.....	83

Inevitabilitatea misticii în teologie	90
Unicitatea teologiei	95
Definițiile Bisericii ca hotare pentru credință	98
Apofatismul teologiei ortodoxe	101
Facultatea umană care face posibilă teologia și rolul ei în teologhisirea discursivă	103
Prin ce se aseamănă teologia cu știința?	108
Evenimentul hristic, temelie a teologiei	113
Știința și teologia privite „comparativ”	119
Cugetul spiritual și relația dintre teologie și știință	122
Teologia ortodoxă și filosofia	126
Teologie ortodoxă și știință: formule epistemologice	130

Capitolul 4

Pentru o metodologie teologică a relației cu știința	141
--	-----

Filosofie și apofatism	141
Monism științific și apofatism	150
Dialectică antitetică și monodualism antinomic	156
Apofatismul teologic și filosofia transcendențială	170
<i>Obiecțiile lui Kant la argumentul teleologic</i>	171
<i>Răspunsul patristic la poziția kantiană:</i> <i>de la substanțialismul monist la ontologia relațională</i>	177
Logoi-i creației și lumea	187
Logoi-i creației și antinomiile	196
Dimensiunea ipostatică în inferențele teiste pornind de la creație	201
Universul ca „inerență ipostatică” în Logosul lui Dumnezeu	204

Capitolul 5

Creația în cosmologie și în teologie	215
<i>Creatio ex nihilo</i> și contingența lumii	215
Creație și Întrupare: inteligibilitatea lumii și progresul științific	220
Creația în cosmologia clasică: evoluție cosmologică și condiții inițiale	227
Eliminarea timpului real în cosmologia cuantică	241
Câteva comentarii generale despre modelul Hawking	252

Timpul imaginar în cosmologia cuantică și timpul fără de timp în platonismul creștin	260
Cosmologia cuantică: <i>diaphora</i> în creație <i>versus</i> creația din nimic.....	271
Capitolul 6	
Ireversibilitatea timpului și <i>logosul</i> creației.....	283
Ireversibilitatea timpului și veșnicia.....	283
Ireversibilitatea timpului și condițiile la frontieră în univers	294
Modelul lui Penrose și interpretarea sa teologică.....	301
Ireversibilitatea timpului prin ireversibilitatea proceselor	310
Ireversibilitatea și două perspective asupra firii.....	315
Abordarea paradoxului temporal la Prigogine	318
De la ireversibilitate în fizică la contingența teologică.....	323
Capitolul 7	
Umanitatea ca ipostas al universului	335
Definirea evenimentului umanității.....	336
Evenimentul umanității și principiul antropic.....	344
Dimensiunea ipostatică a evenimentului umanității	358
De la transcendentalismul antropic la platonismul creștin	368
<i>Inferența antropică în cosmologie și epistemologie</i>	368
<i>Ipooteza lumilor multiple și interpretarea ei teologică</i>	372
Inteligibilitate și înțeles în univers: principiul antropic participativ.....	378
Evenimentul umanității și Întruparea.....	387
Universul ca eveniment ipostatic.....	404
<i>Evenimentul umanității și destinul universului</i>	404
<i>Evenimentul umanității pe termen nedefinit în cosmologia antropică finală</i>	407
<i>Evenimentul umanității și transfigurarea universului</i>	417
Bibliografie	423
Postfață.....	443

Capitolul 1

Introducere

Ortodoxie și știință: o experiență aparte

Istoric vorbind, este acceptat pe scară largă faptul că prima influență puternică și profundă asupra științelor naturale a venit din partea creștinismului apusean, constituind mai târziu relația dintre știință și religie ca problematică academică, culturală și bisericească. Arthur Peacocke, un important cercetător al dialogului dintre știință și religie din tradiția anglicană, admite în lucrarea sa, *Theology for a Scientific Age*, că experiența Bisericii răsăritene în relația cu știința este diferită¹. Teologul ortodox S. Harakas susține și el, într-unul din puținele studii despre perspectiva ortodoxă asupra științei, că „Ortodoxia abordează știința într-o manieră cu totul specială”². În ciuda recunoașterii caracterului „diferit” al acestei experiențe, înțelesul ei nu a fost încă pe deplin articulat și investigat în literatura de specialitate.

Lucrarea de față formulează, pe etape, câteva aspecte ale modului în care Ortodoxia abordează problema științei și religiei. Dintr-un anumit punct de vedere, acest demers va fi orientat spre o formă istorică specifică a experienței religioase ortodoxe, în raport cu creștinismul apusean. „Particularitatea” experienței ortodoxe în raportul cu știința și diferența față de formele apusene ale dialogului dintre știință și religie sunt determinate în cele din urmă de fundamente teologice esențiale, precum natura teologiei, natura capacității umane de

¹ A. PEACOCKE, *Theology for a Scientific Age...*, p. 3.

² S.S. HARAKAS, „Orthodox Christianity Facing Science”..., pp. 7-15.

a-L cunoaște pe Dumnezeu sau înțelegerea locului ocupat de om în univers și a rolului său în medierea relației dintre lume și Dumnezeu.

Diferențele tot mai ample dintre modurile în care creștinismul apusean și cel răsăritean abordează științele naturale constituie ele însele o problemă istorică serioasă: cea a motivului pentru care impactul culturii grecești clasice asupra creștinismului vest-european, care fusese articulat de Augustin de Hipona și, opt secole mai târziu, de Roger Bacon, a avut un cu totul alt efect, pe termen lung, asupra dezvoltării științifice și asupra progresului tehnologiei, decât în partea răsăriteană a Europei, unde modul de viață și de teologhisire a fost timp de mai multe veacuri mai aproape de tradiția patristică și mai îndepărtat de tradiția latină, căreia îi aparținea Fer. Augustin³. Una dintre enigme este de ce, până în veacul al XII-lea, gândirea patristică greacă și teologia bizantină cu dimensiunile lor profund cosmice, au fost aproape complet date uitării în Europa Occidentală⁴. Nu avem pretenția că această lucrare este o cercetare istorică exhaustivă; susținem, totuși, că ceea ce a fost uitat – adică așa-zisa sinteză patristică greacă, ce reprezintă baza întregii teologhisiri ortodoxe – conține în sine taina acelei atitudini speciale în raport cu știința pe care teologia ortodoxă a întreținut-o de-a lungul secolelor.

Unii ar putea răspunde că specificul atitudinii ortodoxe față de știință este rezultatul unor factori istorici și geografici precum ruptura Imperiului bizantin de limbă greacă și a țărilor est-europene (care au adoptat ortodoxia de la Bizanț) de Occident. După căderea Imperiului Bizantin în secolul al XV-lea, urmată de o intrare în umbră a Ortodoxiei și a relației cu creștinătatea apuseană, era Iluminismului și a revoluțiilor tehnologice nu a ajuns să influențeze popoarele ortodoxe decât foarte târziu, când în Occident dezbaterile despre știință și religie erau deja un fapt istoric și subiect de tratate științifice⁵. S-ar putea susține,

³ Vezi, de ex., D. LINDBERG, *The Beginnings of Western Science*; și D. LINDBERG, „Science and the Early Church”.

⁴ J. PELIKAN, *Christianity and Classical Culture...*, p. 5.

⁵ A. SCHMEMANN, *The Historical Roads of Eastern Orthodoxy*.

astfel, că această întârziere a determinat în parte decalajul dintre știință și religie în lumea ortodoxă și că, în consecință, experiența ortodoxă a interacțiunii cu știința este „întârziată” și „nedezvoltată”.

Eliberarea țărilor balcanice de sub dominația otomană în secolul al XIX-lea a stimulat revirimentul Ortodoxiei în Grecia și în Europa Orientală. Aceasta a coincis cu o renaștere spirituală în Rusia, unde primele dezbateri serioase pe marginea relației dintre știință și religie au început la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Este interesant faptul că, în Rusia prerevoluționară, interesul pentru știință și religie nu a avut nicicând de-a face, la modul serios, cu științele naturale ca atare. Știința și religia erau mai degrabă dezbătute în contextul chestiunii credinței și cunoașterii, care, așa cum o privim noi astăzi, este o problemă teologică și filosofică mai generală decât dialogul dintre știință și teologie⁶.

Fără a pomeni prea multe despre cei șaptezeci de ani care au urmat Revoluției din 1917, este limpede că problema relației dintre credință și cunoaștere nu a fost niciodată discutată în mod serios, sub niciun aspect, în Rusia sovietică. Sloganurile atee și idolul progresului științific au înlocuit religia în paginile ziarelor, iar cărțile au exclus din conținutul lor orice încercare de mediere constructivă și semnificativă între știință și orice tip de teologie (nu numai cea ortodoxă). O abordare serioasă a chestiunii științei și religiei a început să se dezvolte în Rusia abia în ultimul deceniu, după cum o demonstrează conferințele ținute la Sankt Petersburg sau Moscova, anumite lucrări și traduceri ale monografiilor occidentale moderne sau cursurile din universitățile rusești, predate de un număr restrâns de entuziaști.

Această „explicație” istorico-geografică a specificității experienței ortodoxe în raport cu știința uită să recunoască faptul că Ortodoxia, avându-și „obârșia” în vatra istorică a Europei Răsăritene, constituie, la ora actuală, un fenomen internațional. Se poate remarca

⁶ Ca exemplu, s-ar putea face referire la o lucrare excepțională a filosofului și teologului rus VIKTOR NESMELOV, *Faith and Knowledge from the Point of View of Gnoseology*, în care autorul susține că raționalitatea științifică și credința religioasă au o sursă comună, astfel încât ele nu pot să reprezinte în niciun fel o opoziție sau să se afle în conflict.

dezvoltarea Bisericilor diasporei ortodoxe din Europa Occidentală, din Statele Unite și de peste tot în lume. Ortodoxia devine parte din experiența spirituală a credincioșilor din țări tradițional neortodoxe. Și totuși, o relație profundă între știință și credința ortodoxă tot nu există în lumea panortodoxă de azi; nu există dezbateri privitoare la știință și teologie în context ortodox nici măcar în țările în care aceste dezbateri sunt larg răspândite cu aplicație la tradiția teologică apuseană. De fapt, din teologia ortodoxă lipsesc orice fel de încercări de a califica și evalua știința și tehnologia modernă în termeni teologici, ca să nu mai vorbim de dezvoltarea în discurs teologic a unor subiecte precum natura și cunoașterea sa științifică. Membrii clerului ortodox recunosc această lacună. Spre exemplu, Mitropolitul Paulos Mar Gregorios își declară public regretul pentru faptul că înțelegerea locului ființei umane în univers rămâne o temă insuficient cercetată: „E uimitor cât de puțină atenție acordă teologii ortodocși chestiunilor legate de rolul omului în univers. Doar câteva articole au fost consacrate unor teme precum creația, natura și timpul”⁷.

Numărul publicațiilor pe marginea științei și religiei în context ortodox se ridică la mai puțin de patruzeci de cărți și articole (o performanță greu de comparat cu sutele de titluri publicate pe această temă în creștinismul apusean)⁸. Printre acestea se numără două cărți semnate de Ph. Sherrard, în care utilizarea abuzivă a științei moderne, cu implicațiile sale tehnologice, este puternic criticată, două volume despre bioetica ortodoxă și câteva scurte cercetări pe marginea științei și religiei în general⁹.

⁷ Paulos Mar GREGORIOS, *The Human Presence...*, p. 83. În această carte se fac trimiteri și la alte lucrări dedicate conceptelor de natură și creație, printre care G. Florovski, „Creation and Creaturehood”, P. Evdokimov, „Nature”, și A. SCHMEMANN, *The World as Sacrament*. Există, de asemenea, trimiteri la lucrările în limba franceză ale teologului ortodox Olivier Clément. Traducerea recentă în limba engleză a uneia dintre cărțile sale, sub titlul *On Human Being*, dezvoltă idei cu privire la locul ființei umane în univers.

⁸ Lista completă a titlurilor dedicate științei și religiei în contextul ortodox, incluzând câteva în limba rusă, poate fi găsită în secțiunea B a bibliografiei.

⁹ Cărțile lui Ph. SHERRARD la care mă refer sunt *The Rape of Man and Nature* și *Human Image: World Image*. Pentru bioetica ortodoxă, a se vedea J. BRECK, *Darul*

Câțiva teologi ortodocși contemporani menționează foarte succint chestiunea relației dintre știință și religie și indică, indirect, metode de abordare. Câteva exemple din opera acestor teologi vor face posibilă o examinare mai amănunțită a metodologiei relației teologie-știință într-un capitol ulterior.

Începem prin a reaminti faptul că teologia patristică greacă, pe care se întemeiază întreaga gândire ortodoxă, conține o dimensiune cosmică; este o teologie cosmică pentru că este interesată nu numai de realitatea lucrurilor cerești și a evenimentelor viitoare, ci și de soarta cosmosului vizibil și a oamenilor ca parte a acestui univers, în perspectiva transfigurării ultime prin unirea cu Dumnezeu, creatorul său. Tocmai această dimensiune cosmică din teologia ortodoxă este cel mai adesea uitată sau ignorată atunci când se evaluează impactul acesteia asupra măreției demersului științific modern. Unii teologi ortodocși contemporani au articulat această problemă; teologul român Dumitru Stăniloae, de pildă, a îndemnat la o reconciliere a perspectivei teologiei patristice, în dimensiunea sa cosmică, cu știința modernă:

„O teologie care pune accentul pe destinul omenirii și pe înțelesurile istoriei nu poate să nu pună problema lumii în care oamenii își duc viața. Teologia ortodoxă a devenit – ca și cea apuseană – o teologie a lumii, reîntorcându-se prin acest aspect la chiar tradiția Sfinților Părinți din răsărit, care aveau o vedere a cosmosului cuprins în Dumnezeu. Din acest punct de vedere, cea mai importantă problemă a teologiei ortodoxe de mâine va fi reconcilierea perspectivei cosmice a Sfinților Părinți cu perspectiva rezultată din științele naturale. [...] Teologia trebuie să rămână astăzi deschisă deopotrivă spre oameni și spre cosmos; trebuie să țină seama și de aspirațiile omenirii întregi, și de rezultatele științei și tehnologiei moderne”¹⁰.

sacru al vieții, și H.T. ENGELHARDT, *Fundamentele bioeticii creștine: perspectiva ortodoxă*. Despre știință și religie în general, a se vedea V. VUCANOVICH, *Science and Faith*, I. PUHALO, *The Evidence of Things Not Seen* și G.E. WOLOSCHAK, *Beauty and Unity in Creation*.

¹⁰ Dumitru STĂNILOAE, *Theology and the Church*, pp. 224, 226.